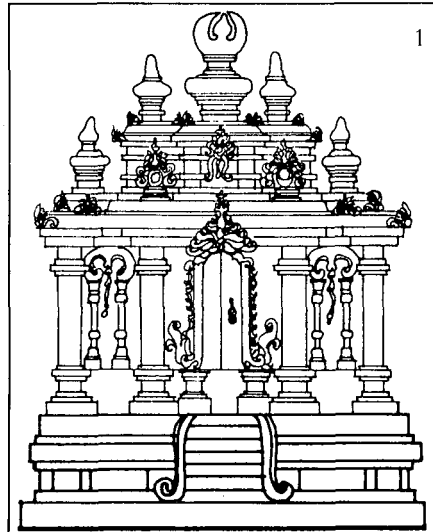

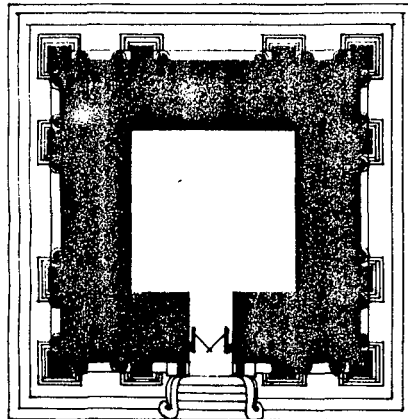
Monumentenzorg in Indonesië

Een proefschrift over de Borobudur

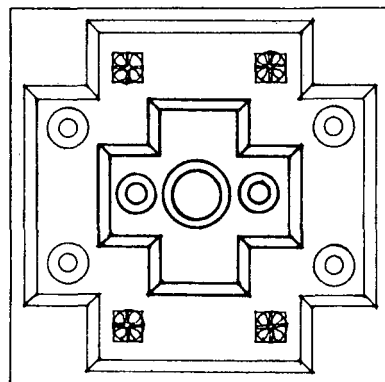
Op 7 februari 1979 vond te Yogyakarta aan de technische fakulteit van de Gadjah Mada Universiteit de eerste promotie op een architectonisch onderwerp plaats. Ir. Parmono Atmadi promoveerde op een zeer uitvoerig en zorgvuldig samengesteld proefschrift over de bouwwerken die voorkomen op de reliëfs van Borobudur¹. Ondergetekende mocht daarbij optreden als co-promotor, hetgeen de mogelijkheid bood om, eerst schriftelijk en later in levende lijve, nader kennis te maken met de fascinerende wereld van de Javaanse architectuur en stedenbouw van bijna 1200 jaar geleden. Hoofdpromotor was prof. dr. Rooseno de tweede co-promotor prof. dr. Soekmono. Het onderzoek was in feite niet gericht op Borobudur zelf, maar – zoals reeds opgemerkt – op de gebouwen die op de zo levendige uitgewerkte, reliëfs zijn afgebeeld; in het bijzonder op de stenen tempels. Dat zijn er alleen al 147. Daarnaast komen er nog 254 houten bouwwerken en 6 van metaal voor, één brug en 463 architectonisch-decoratieve elementen. Nauwkeurige analyses wezen uit, dat deze afbeeldingen op een heel betrouwbare wijze gebouwtypen en daarin voorkomende proportie-systemen weergeven, zoals die in de werkelijkheid voorkwamen en zoals die in geschreven bronnen (uit India) worden genoemd. Een situatie, die sterk afwijkt van wat we bij Europese beeldhouwkunst uit de Middeleeuwen plegen te zien. Wanneer daarin gebouwen worden uitgebeeld, dan zijn de meest typerende onderdelen als poorten, kantelen en decoraties altijd op een grotere schaal weergegeven dan de hoofdmassa van het gebouw zelf. Dankzij deze vondst verrijkt de studie in belangrijke mate het inzicht in de architectuur van het tijdperk, waarin Borobudur tot stand kwam (de periode rond 800). De grote grijze tempel blijkt een arsenaal aan informatie over tempelbouw in het algemeen te bevatten! Ook bleek het mogelijk te zijn om voor de typering van de situering van bouwwerken in hun omgeving, die soms gegeven wordt, een interpretatiemethode te ontwikkelen. Er kan dus, zij het in beperkte mate, ook iets over de stedenbouwkundige aspecten van de toenmalige tempelbouw worden ge-

1b - B1 TAMPAK

DENAH

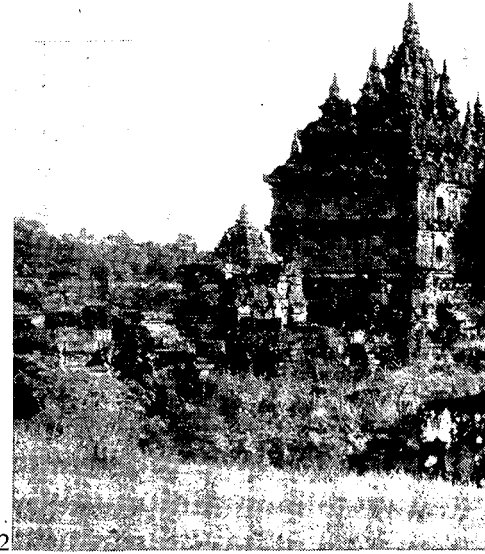
ATAP

PA.

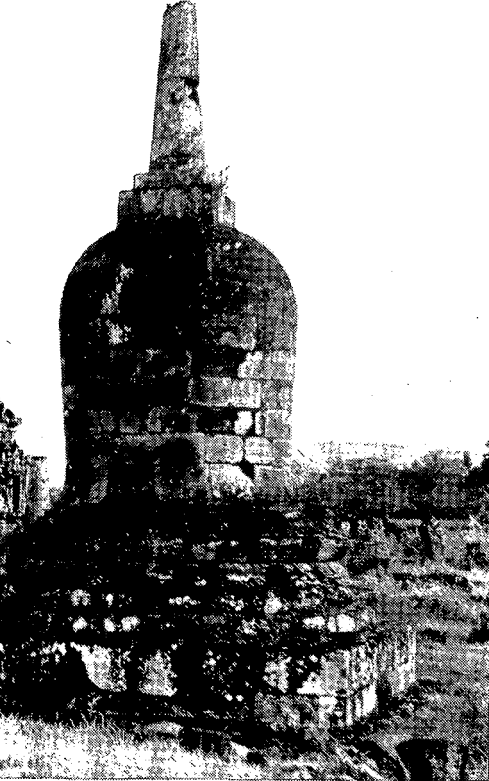
GAMBAR 21(1a/27)
TAMPAK DENAH DENAH ATAP : 1b-B1
KLASIFIKASI BANGUNAN : A1

0 25 50

zegt. De auteur onderscheidt een vijftal families van stenen tempels: die met één cella, die met drie cella's, die met tweemaal drie cella's (voornaamste ruimte in een tempel) en de massieve (alle vierkant of rechthoekig) en die op zeshoekige plattegrond. Van al deze families, behalve de laatste, komen er ook nu nog exemplaren voor op midden-Java, globaal daterend uit de tijd van Borobudur. Jongere voorbeelden zijn nog op Oost-Java te vinden. Enkele komen ook voor als reliëfs op de rotstempel van Gunung Kawi bij Tampaksiring op Bali (eind 11e eeuw?) (de z.g. konings- & koningin-graven).

De toegepaste verhoudingstelsels, zoals die uit de reliëfs zijn af te leiden, liggen heel nauw bij die welke in de nog bestaande gebouwen aangetroffen worden. De uitgangspunten zijn dezelfde als die, welke zijn vastgelegd in een oud geschrift uit India, *Mānasāra*, voor wat betreft de onderverdelingen in verticale zin. De hoogte- tot breedteverhoudingen zijn echter in Indonesië veel gedrukker. Dit zal wel verband houden met het vulkanisch karakter van midden-Java. Alleen de gebouwen van het Loro-Jonggran-complex bij Prambanan, omstreeks een eeuw jonger dan Borobudur, hadden vanouds zeer rijzige proporties. Maar deze waren dan ook alle tengevolge van aardbevingen tot bergen losse stenen gereduceerd; pas dank zij recent restauratiewerk kunnen we hun rijzigheid weer ervaren! Ongetwijfeld is deze be-

zorgvuldige vorm-restauratie is voorafgegaan. Dat gebeurde in het begin van deze eeuw, van 1907 tot 1911, onder leiding van de genie-officier Theodoor van Erp. Het gebouw, pas in de 19e eeuw weer ontdaan van aarde en planten, was in hevige mate uit elkaar gezakt en gedrukt, ten gevolge van aardbevingen, plantenwortels, grondverzakkingen en van steenroof. Tot op kilometers afstand waren blokken in bouwsels van alledag verzeild geraakt!

In 1901 was er in het toenmalige Nederlands-Indië een Oudheidkundige Commissie in het leven geroepen, die (in eerste instantie alleen ten behoeve van Java en Madoera) monumenten registreerde en adviezen uitbracht omtrent

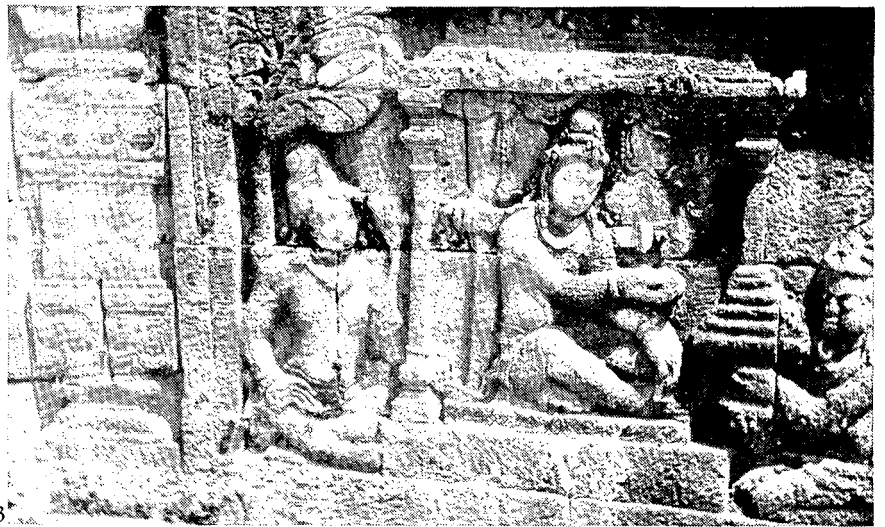
restauraties. Er werden in de begin jaren van deze eeuw o.m. restauraties uitgevoerd aan Candi (= tempel) Mendut en Candi Pawon. Toch was de ervaring nog maar heel bescheiden toen men met het grote werk aan Borobudur begon. Van Erp – hoe kwam de leiding bij zulk een goede kracht, die niet in een eerder werk van zijn kwaliteiten blijkt had kunnen geven? – ontwikkelde daarbij een restauratiefilosofie die ver vóór lag op wat op dat tijdstip in Nederland gebruikelijk was. Bij ons was restaureren toen nog: terugbrengen in een (veronderstelde) oorspronkelijke vorm, met weinig eerbied voor het echte authentieke werk. Wat niet bekend was, werd in de stijl van de bouwtijd bijgemaakt (één uitzondering:

1
De interpretatie van een van de 147 tempels, die op de reliëfs van Borobudur voorkomen, van dr. Parmono in vooren bovenaanzicht

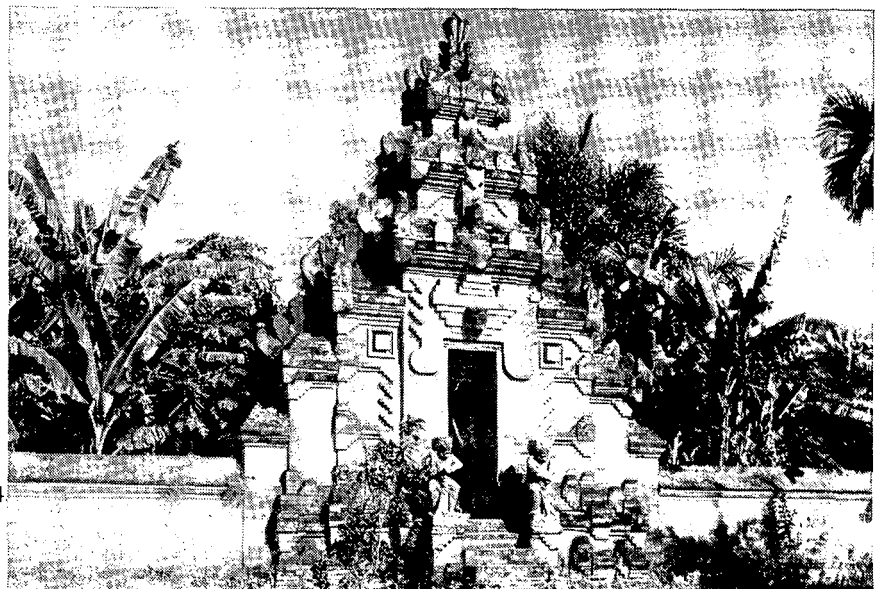
2
Een typisch voorbeeld van een tempel met 2 x 3 cella's (Plaosan), met op de voorgrond een stupa

3
Een van de vele architectonische omlijstingen (Borobudur)

4
Een nieuwe tempelpoort op Bali; de sculptuur is hier nog niet voltooid (omgeving Klungkung)

langwekkende studie ook van belang voor India en het is te hopen, dat het voornemen om er een Engelse vertaling van uit te brengen ook werkelijk verwezenlijkt kan worden! Juist nu Borobudur al geruime tijd internationaal in de belangstelling staat, zou het werk door middel van een vertaling de aandacht kunnen krijgen die het verdient. Die grote belangstelling is een gevolg van de zeer ingrijpende technische restauratie die het monument thans ondergaat. Deze heeft ten doel door verbetering van de onderbouw en van de afvoer van het door de voegen heen dringende water een blijvende stabiliteit te verzekeren. Velen realiseren zich niet, dat er aan deze technische restauratie een uiterst

ir. Weve's restauratie van de Valkhofkapel te Nijmegen). Bij Van Erp een zeer conscientieus in elkaar passen van elk oud element. In architectonische zin werd alleen hier en daar iets aangevuld, wat absoluut zeker bekend was (profielen, lijsten). 'Elke poging om bijvoorbeeld teniet gegane plastic of ornament na te bootsen, zou, afgescheiden van het ontoelaatbare van een dergelijke 'vervalsing van de oude oorkonde', gedoemd wezen op een hopeloze mislukking uit te lopen'. Van het bijmaken van decoratieve elementen werd volstrekt afgezien. De wetenschappelijke waarde van het monument is gerestaureerde toestand is daardoor maximaal. Van Erp's visie beïnvloedt de monumentenzorg in Indonesië tot op de huidige dag.

Vergeleken met wat hier gebruikelijk was, verkeerden de Oud-Javaanse monumenten als totaal-compositie in veel slechtere toestand, vele waren niet meer dan bergen losse stenen. Maar door de aard van deze monumenten had in feite iedere steen zijn eigen plaats in het geheel. Wie dus de capaciteiten van de onderzoekende kunsthistoricus, de restaurerende architect en de puzzelaar in zich verenigde, kon de zaak weer in elkaar passen met behulp van een ploeg toegewijde vaklieden. Dank zij dit soort mensen kunnen de Oud-Javaanse tempels, ondanks de chaotische begintoestand, eenmaal gerestaureerd zoveel 'echter' overkomen dan menig gerestaureerd gebouw hier!

De mogelijkheden worden wat ruimer, wanneer in 1913 de Oudheidkundige Dienst wordt opgericht, die niet meer uitsluitend Java en Madoera, maar de hele archipel bestrijkt. In 1931 krijgt de monumentenzorg een juridische steun in de rug door middel van de, nog altijd geldende, Monumentenordonnantie. Dat gebeurde eerder dan in Nederland zelf, waar pas in mei 1940 na de schok door de oorlogsdagen een eerste wetje tot stand kwam! Bij deze ordonnantie behoorde een register, waarin zowel oud-Indonesische monumenten als monumenten uit de Nederlandse tijd (forten, landhuizen) waren opgenomen. Op deze tweede groep wil ik graag in een later nummer nog eens terugkomen. De grootste restauratie na die van Borobu-

dur is wel die van de hoofdtempel van het Loro-Jonggran complex, de bijna 50 m hoge (haast gotisch aandoende) Ciwa-tempel van ca. 900, die volledig uit elkaar was gevallen. Het puzzelwerk was hier extra gecompliceerd, omdat de hoge tempel omgeven was door vijf middelgrote en 224 kleine tempels. Met de middelgrote is men thans nog aan de gang, van de kleine zijn er enkele herbouwd. Met de Ciwa-tempel werd, na langdurig vooronderzoek en herbouw van het onderterras, begonnen in 1937. Hij werd voltooid in dec. 1953, een marmerplaat met Sukarno's naam herinnert aan dat feit. Een continuïteit in vakmanschap door alle politieke en militaire stormen heen. Zelfs in de Japanse bezettingstijd

is er nog aan gewerkt! Voor een belangrijk deel van deze periode en tot het einde toe, berustte de leiding bij V.R. van Romondt. Hoofd van de Oudheidkundige Dienst was gedurende die laatste fase dr. A. J. Bernet Kempers, van wiens hand nog regelmatig publikaties over deze onderwerpen verschijnen ²⁾. In 1953 werd hij opgevolgd door het eerste Indonesische Hoofd van deze dienst, R. Soekmono (toen nog drs.), in de aanvang vermeld als tweede copromotor.

Het was mogelijk, ook even met Bali kennis te maken. Voor wat betreft de tempelarchitectuur een wonderlijk contrast: op Java ziet men tempels van over de 1000 jaar oud, behandeld als eer-

5
'Zomaar een beeldhouwwerk' zoals er vele duizenden zijn, op Bali

6
Dorpsbeelden op Bali, die aantonen dat het volop de moeite waard is te streven naar een vorm van bescherming van totaliteiten

7
De prachtige os in een van de tempels van het Prambanau-complex

Foto's van de auteur.

biedwaardige oudheden maar ver van het dagelijks leven en – op 'n enkele Boeddha na – zonder religieuze betekenis, op Bali '20.000 tempels' volop in gebruik, midden in het leven en voor een belangrijk deel dan ook in hun huidige vorm helemaal niet oud. Aardbevingen, maar ook de eisen van de religie zelf, maken voortdurende vernieuwing noodzakelijk. Men zou kunnen spreken van een soort 'natuurlijke monumentenzorg'. Slechts een fractie van wat er staat is officieel monument, het overige wordt zonder bemoeienis van bovenaf door de dorpsgemeenschappen zelf in stand gehouden. Dat betekent dan wel dat in toenemende mate, naast traditioneel werk van doorgaans nog zeer goede kwa-

liteit, machinale baksteen, beton en golfplaat hun intree in de tempelcomplexen doen! Men zegt wel, dat éénderde van het – zeer bescheiden – inkomen aan de tempels wordt besteed, éénderde aan het levensonderhoud en éénderde aan de vele en inderdaad doorvoed uitziende honden!

Het is met name op Bali, dat men het gevoel krijgt dat naast het beschermen van monumenten ook het beschermen van dorpsgezichten mogelijk zou moeten zijn. De dorpen zijn veelal zo prachtig van geleding en opbouw, dat iedere ongevoelig ingebracht 'nieuwigheid' heel veel kan verstoren (gelukkig heeft dit probleem al bij enkele architecten, als ir. Robi Sularto, de aandacht). De 7

'Ordonans' kent daarvoor, uiteraard – gezien het tijdstip van zijn ontstaan, nog geen mogelijkheden. Vandaar dat één van de stellingen bij het proefschrift leidde, dat de 'Ordonans' nu toch wel verouderd was en dringend aangepast moest worden om te kunnen voorzien in de eisen die een modern monumentenbeleid stelt! C. L. Temminck Groll

¹). De volledige titel van het bedoelde proefschrift luidt: Parmano Atmadi, *Beberapa patokan perancangan bangunan candi suatu penelitian melalui ungkapan bangunan pada relief candi Borobudur*, Fakultas Teknik universitas Gadjah Mada, Yogyakarta 1979. Helaas is het boek nog slechts in een zeer beperkte promotie-oplage verschenen en is er behalve een summary in het Engels nog geen vertaling. De titel wil globaal zeggen: Onderzoek naar de uitgangspunten welke golden bij het ontwerpen van tempels (met dragende stenen muren), zoals die zijn afgebeeld op de reliëfs van de tempel Borobudur.

²). Voor literatuur over de aan de orde komende onderwerpen kan het best verwezen worden naar de recente publicaties van prof. dr. A. J. Bernet Kempers, waarin steeds uitgebreidere verwijzingen naar oudere literatuur zijn opgenomen. Na *Ancient Indonesian Art*, 1959 zijn dit: *Ageless Borobudur*, Wassenaar 1976, *Herstel in Eigen Waarde. Monumentenzorg in Indonesië*, Zutphen 1978 en *Monumental Bali*, Den Haag 1978.